

מעשה אבות סימן לבנים' ונחמה (ליבוביץ)

מרים סקלרץ

פתח דבר

העיון בפרשני המקרא היה מרכיב מרכזי בשיטת הלימוד של נחמה ליבוביץ (1905–1997). היא הרבתה לדקדק בביאור המקומי של הפרשן והשוותה אותו לדעותיהם של פרשנים שונים ומגוונים. אך היא לא הסתפקה בכך; פרט לניתוח הפירוש היחיד היא גם חתרה לעמוד על השיטה הכוללת של הפרשן. נחמה – כך ביקשה שיקראו לה – הרימה תרומה של ממש להנחלת התפיסה של פרשנות המקרא כשיטה ולא רק כאוסף של אמירות המסודרות על פי סדר הפסוקים. אחד הפירות החשובים שהצמיחה מגמה זו הוא הקורס שחיברה עם משה ארנד על שיטת פרשנותו של רש"י.¹ שני לרש"י היה רמב"ן, שנחמה הרבתה לעמוד על דרכי פרשנותו.² אחת השיטות הבולטות של פרשן זה שנדרשה אליה נחמה הייתה זו המכונה 'מעשה אבות סימן לבנים'.³

¹ נחמה ליבוביץ ומשה ארנד, פירוש רש"י לתורה: עיונים בשיטתו, תל אביב תש"ן.

² נחמה ראתה ברמב"ן 'את המרכזי והחשוב שבפרשנים הקלאסיים שלאחר רש"י, ובהתאם לכך מספר האזכורים של רמב"ן בכתביה הוא הרב ביותר לאחר אזכורו של רש"י' (רות בן מאיר, 'לדרכי פרשנותו של רמב"ן', משה ארנד, רות בן מאיר וגבריאל ח' כהן (עורכים), פרקי נחמה: ספר זכרון לנחמה ליבוביץ, ירושלים תשס"א, עמ' 125–141 (125)).

³ יונה פרנקל מציין שהמשפט בנוסחו המוכר 'מעשה אבות סימן לבנים' נזכר לראשונה בכתבי המהרש"א, שחי כשלוש מאות שנה לאחר פטירת רמב"ן (יונה פרנקל, דרכי האגדה, ב, גבעתיים תשנ"א, עמ' 607, הערה 59). אף על פי כן בספרות המחקר נוהגים לכנות דרך פרשנות זו של רמב"ן במונח המאוחר 'מעשה אבות סימן לבנים'. ראו למשל: עזרא צ' מלמד, מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם, ב, ירושלים תשל"ה, עמ' 950; יאיר האס, "מעשה אבות סימן לבנים" – בנים ממש: הפרשנות הטיפולוגית של רמב"ן

במאמר זה אציג את תפיסתה של נחמה אשר לשיטה פרשנית זו ואבחן אותה על רקע מגמתו הכוללת של רמב"ן.

הגיליונות לעיון בפרשת השבוע

גולת הכותרת של מפעלה החינוכי של נחמה הייתה הגיליונות לעיון בפרשת השבוע. במשך שלושים שנה (תש"ב-תשל"א) היא שלחה מדי שבוע, תחילה לעשרות מנויים, לאחר מכן למאות ובסוף גם לאלפי מנויים בארץ ובעולם שאלות על פרשת השבוע ועל דברי הפרשנים. הלומדים שלחו אל נחמה את תשובותיהם וזכו לקבלן בחזרה בתוספת הערותיה. כיום הגיליונות ערוכים ברשת וזמינים לכל דורש.⁴ מהם התפתחו גם ספריה בסדרת 'העיונים', המסודרים אף הם על סדר הפרשות.⁵

מרבית לכנות מפעל זה של נחמה 'אוניברסיטה פתוחה של אדם אחד'. היא הייתה ראש הקורס, צוות הפיתוח, המרצה, המתרגלת, המזכירות ומחלקת השיווק – הכול מכול כול. ציבור הלומדים של הגיליונות היה מגוון ועשיר, כפי שהיטיבה נחמה לתאר במכתב סיכום נרגש ששלחה ללומדיה בתום שלושים שנות הגיליון:

אל כל לומדי הגיליונות באשר הם שם: עם תום שלושים שנה לגיליונות – תשרי תשל"ב.

בתום שלושים שנה שבהן זכיתי בע"ה לערוך את 'הגיליונות לעיון בפרשת השבוע', אני מסיימת עבודה זו. תודתי נתונה בזה לכל הלומדים – הקרובים והרחוקים, בארץ ובחול, אשר בתגובותיהם ובשאלותיהם, בהתמדתם ובאהבת התורה שבהם העשירו את ידיעותי, הוסיפו לי כח בעבודה, שמחו את לבי והאירו את עיני לראות את התורה. והתקיים בי במלוא משמעותו 'ומתלמידי יותר מכלם'.

כפולמוס אנטי-נוצרי, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יד (תשס"ד), עמ' 289-299; משה הברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו, עמ' 212-248.

4 כתובת האתר 'גיליונות נחמה': <https://www.nechama.org.il>

5 במאמר זה ניעזר בספרה: נחמה ליבוביץ, עיונים בספר בראשית: בעקבות פרשנינו הראשונים והאחרונים, ירושלים תשמ"ג (המהדורה הראשונה יצאה לאור בשנת תשכ"ו).

תודתי נתונה במיוחד לאלה שענו לשאלות והגיבו בקושיות, בין אלה שכתבו מכתביהם ללא לאות מדי שבוע במשך שנים רבות, בין אלה שהתמידו שנה או שנתיים, ובין אלה שכתבו רק כפעם בפעם או שטלפנו או שטלגרפנו(!), שלא הצליחו לרדת לעומקו של איזה מקום ברש"י, ושדורשים במפגיע את הבהרת הגנת ה'גור אריה' על דברי רש"י מפני התקפת רמב"ן.

הערצתי נתונה לכל אלה אשר כתבו לי בתנאים קשים לאחר עבודה מפרכת, לפעמים – כפי שהודיעוני – בלהט השמש בהפסקה בעבודת השדה, ולמי שענה בימי גשם קשים לאחר עבודתו כמטאטא רחובות, לאנשי מלאכה בסדנאות, בהפסקות צהריים בתוך רעש ומהומה, לאחיות בתי-חולים שנצלו שעות מנוחה לאחר משמרת קשה, בייחוד לאנשי קיבוצים ומושבים שכתבו במשך שנים על שנים וקבלו בסבלנות ובאהבה תיקונים וגערות ונזיפות כתובים בדיו אדומה, ולאמהות צעירות ולא כל-כך צעירות המתפנות ללמוד – לאחר שהשכיבו את הילדים, ובמיוחד לחיילים שענו לי בנסיבות שלא אוכל לתאר, החל מן הכותבים ממשמר החופים, ממדבר לוב ומכל מיני אי-שמים ב'מוערבת' ו'בבריגדה' ומן הבאים ברגל בין הפגזה להפגזה מחזית 'נוטרה-דם' – להביא לי תשובה (באשר דואר אינו פועל) במלחמת השחרור, ועד לכותבים לי מן התעלה אף בימי מלחמת ההתשה ומן המארבים ברמה, ומכל העומדים על המשמר בכל גבולות ארצנו, וכן לכותבים הרחוקים היושבים עדיין על אדמת נכר (ולמה, למה הם עוד יושבים שם?) ושולחים תשובותיהם מעבר לימים ויבשות.

אני משקיפה ברגשי כבוד ושמחה על פני כל החיל הזה, זקנים ונערים, אמהות ונערות צעירות, מורים ומורות, פקידים ופועלים, ותיקים ועולים חדשים, בני כל העדות והגילים עשרות, מאות, אלפים (כן!) הלומדים תורה לשמה, כי לא היו בלמודנו זה לא תעודות ולא בחינות, לא ציונים ולא פרסים, לא נקודות זכות ולא גמול השתלמות, ולא קצוצי מס הכנסה – אלא רק שמחת הלב למי שלומד תורה.

שני היבטים ב'מעשה אבות סימן לבנים' לפי נחמה ליבוביץ

בשנת תשכ"ח ייחדה נחמה את הגיליון לפרשת וישלח לכבוד שבע מאות שנה לעליית רמב"ן ארצה.⁶ הגיליון התמקד ברובו בשיטה הפרשנית של 'מעשה אבות סימן לבנים'.⁷ פרשת וישלח, המתארת את המפגש הדרמטי בין יעקב לעשיו (בראשית לב, ד – לג, יז), נבחרה להדגים את הכלל של רמב"ן, משום שבסיפור זה מצוי הריכוז הגדול ביותר של פירושים על דרך הכלל 'סימן לבנים'. נחמה הציגה פירושים מספר הנמנים לדעתה עם שיטה זו של רמב"ן, ולהם הקדימה את ראשית הצהרתו המתודית המפורסמת:

אומר לך כלל, תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק ויעקב; והוא ענין גדול, הזכירוהו רבותינו בלשון קצרה, אמרו (תנחומא לך לך ט): **כל מה שאירע לאבות סימן לבנים**; ולכן יאריכו הכתובים בספור המסעים וחפירת הבארות ושאר המקרים, ויחשב בהן כאלו הם דברים מיותרים אין בהם תועלת – וכלם באים ללמד על העתיד (רמב"ן לבראשית יב, ו-ז).⁸

בפרשנותו על דרך הכלל 'סימן לבנים' רמב"ן מעיד שהוא צועד בעקבות דברי חז"ל במדרש תנחומא. שם אומנם נדרשו הדברים על האב היחיד אברהם: 'אמר רבי יהושע דסכנין סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו אירע לבניו',⁹ ואילו רמב"ן מרחיב את הדברים לכלל האבות: 'כל מה שאירע לאבות סימן לבנים'. כדרכה אתגרה נחמה את הלומדים בשאלות כדי שיתמודדו עם דברי הפרשן בכוחות עצמם. שאלת הפתיחה שלה בגיליון

⁶ רמב"ן נולד בגירונה שבקטלוניה, בצפון ספרד הנוצרית, בשנת 1194, עלה ארצה בשנת 1266 או 1267, ובה נפטר בשנת 1270. את המהדורה הראשונה של פירושו לתורה חיבר רמב"ן ככל הנראה בשני העשורים האחרונים לשהותו בספרד. לאחר עלייתו לארץ ישראל הוסיף רמב"ן כשלוש מאות תוספות לפירושו (ראו: יוסף עופר ויהונתן יעקבס, **תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל**, ירושלים תשפ"ג). לאחרונה יצא לאור מחקר מקיף המתחקה אחר הזיקה בין מכלול יצירתו הרוחנית לתולדות חייו. ראו: עודד ישראלי, **ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית**, ירושלים תש"ף.

⁷ גיליונות נוספים העוסקים בכלל זה הם הגיליונות לפרשת וישלח בשנים תש"ב, תש"ד, תש"ה, תשכ"ד. ראו גם ליבוביץ (לעיל, הערה 5), עמ' 255–263.

⁸ כל המובאות מן המקרא ומפרשנות ימי הביניים לקוחות מתוכנת 'מקראות גדולות הכתר' של מנחם כהן, אוניברסיטת בר-אילן. ההדגשות מידי.

⁹ מדרש תנחומא לך לך, ט [מהדורת וילנה, עמ' 54].

הייתה מהו הקו המשותף למגוון הפירושים שהציגה, ושאלת הסיכום דרשה מן הקוראים להבחין בין מגמתם של הפירושים השונים. ב'עלון הדרכה'¹⁰ שנלווה לגיליון היא גוללה את תפיסתה אשר לכלל זה של רמב"ן:

אל יסתפק המורה בתשובה הסתמית אשר היא בוודאי שגורה על פיהם של הרבה מן הלומדים, שהרמב"ן מפרש כאן את סיפורי התורה על פי הכלל של 'מעשה אבות סימן לבנים', רגילים תלמידים – גם בגיל הנוער וגם בגיל מבוגר ביותר – להיגרר אחר נוסחאות מסוימות שקלטו אי פה, אי שם, ולפתור סמלים ובעיות חמורות בהסתמכן על 'נוסחה' כזו, או פשוט בהפליטן אותה נוסחא כפי שקלטוה – וספק הבינוה, ועוד יותר ספק אם ירדו לעומקה. וגם לא קל להוכיח להם שלא הבינוה, מאחר שהשתמשו בה במקום הנכון וכתשובה מתאימה ביותר לשאלה הנדונה. אין דרך אחרת מאשר לדרוש מן התלמידים לפרק אותה נוסחה – אשר כל כוחה ויופיה דווקא בקיצורה ובכלליותה – לחלקים, לברר כל אחד מיסודותיה, לדרוש פירוש מדויק למונחיה.

במקרה שלנו: האם המעשה הוא מעשה שעשהו האב – והאב משמש כאן דוגמה לבנים, או המעשה הוא מעשה שאירע לאב וההשגחה היא שכוונה אותו שיהא סימן לבנים? ומה מובנו של סימן? האם הכוונה לדוגמה, היינו המעשה הראלי כפי שנעשה במצב מסויים צריך להעשות על ידי הבנים לכשיהיו הם במצבים דומים, היינו שעל הבנים ללכת בדרכי האבות ומה שעשו יעשו הם ו'הסימן' הוא איפוא – דוגמה? או אם המעשה לא בצורתו הריאלית הוא

¹⁰ אף שנחמה ייעדה את הגיליונות 'בראש וראשונה ללומד הבודד או לחוג הלומדים אשר אין להם מורה' (ראו באתר 'גיליונות נחמה' [לעיל, הערה 4]), היא ראתה בהם גם כלי מתודי חשוב למורה, ועל כן החל בשנה ה"ד היא צירפה לגיליונות 'עלוני הדרכה' ששימשו מעין הוראות הפעלה מתודיות-פדגוגיות של הגיליון לאנשי חינוך והוראה. נחמה ראתה את התרומה של הגיליונות למורים בשני מישורים: 'מבחינה טכנית – על ידי הבאת קטעי מדרשים, מפרשים, דברי מחקר גם מתוך ספרי מדרשים ופרשנים שאינם מצויים ביד כל מורה. מבחינה דידקטית – על ידי העמדת השאלות, על ידי מתן הדחיפה ללומדים להשתתף השתתפות פעילה בחיפוש אחרי פתרונות, בעיון ובהעמקה. עיקר עזרתם לנותן השיעור היא בזה שהיא מעכבת אותו מליהפך ממורה למרצה, ממעורר את תלמידיו ללמוד למשתיק את הלומדים על ידי דיבורו הבלתי פוסק' (באתר שם).

‘הסימן’, כי אם במרומז בו, במה שניתן להיות נלמד מתוכו –
ו‘הסימן’ הוא איפוא – סמל?

נחמה הבחינה בין שני היבטים בשיטה הפרשנית של רמב"ן 'מעשה אבות סימן לבנים'. האחד הוא שמעשי האב משמשים דגם לחיקוי לבניו, כפי שכתבה כאן: 'לכשיהיו הם במצבים דומים, היינו שעל הבנים ללכת בדרכי האבות', והאחרת, שאירוע שהביא ה' על האב מסמל את קורות בניו בעתיד.¹¹

כדי להדגים את הפן הראשון, שלפיו האבות משמשים דוגמה אישית, הזכירה נחמה שני פירושים של רמב"ן בנוגע למפגש של יעקב ועשיו. האחד בתחילת המפגש בין האחים והאחר בסופו, האחד מגנה את התנהגותו של יעקב והאחר דורש אותו לשבח:

אל עשו אחיו ארצה שעיר – בעבור היות נגב ארץ ישראל על ידי אדום, ואביו יושב בארץ הנגב, יש לו לעבור דרך אדום או קרוב משם, על כן פחד אולי ישמע עשו, והקדים לשלח אליו מלאכים בארצו. וכבר תפסוהו החכמים על זה, אמרו בבראשית רבא (עה, ג): 'מחזיק באזני כלב' (משלי כו, יז) – אמר לו הקדוש ברוך הוא: לדרכו היה מהלך, והיית משלח אצלו ואומר לו 'כה אמר עבדך יעקב' (להלן, ה)?!

ועל דעתי, גם זה ירמוז כי אנחנו התחלנו נפילתנו ביד אדום, כי מלכי בית שני באו בברית עם הרומיים, ומהם שבאו ברומה, והיא היתה סבת נפילתם בידם; וזה מוזכר בדברי רבותינו¹² ומפורסם בספרים¹³ (רמב"ן לבראשית לב, ד).

ורבותינו ראו עוד בזה עצה, אמרו: רבי ינאי כד הוה סליק למלכותא, הוה מסתכל בהדא פרשתא, ולא הוה נסיב עימיה רומאין; חד זמן לא אסתכל בה ונסב עימיה רומאין, ולא הגיעו לעכו עד שמכר פינס

¹¹ נחמה חזרה על הבחנה זו גם בעיונים בספר בראשית, ראו ליבוביץ (לעיל, הערה 5), עמ' 259.

¹² בבלי, עבודה זרה ח ע"ב.

¹³ יוסיפון עמ' 150, וראו רמב"ן לויקרא כו, טז.

שלו.¹⁴ מפני שהיתה קבלה בידם שזו פרשת גלות, כשהיה בא ברומה בחצר מלכי אדום על עסקי הצבור, היה מסתכל בפרשה ללכת אחרי עצת הזקן החכם, כי ממנו יראו הדורות וכן יעשו, ולא היה מקבל חברת אנשי המלכות ללוותו, שאין מקרבין אלא להנאת עצמן¹⁵ ומפקירין ממונו של אדם (שם לג, טו).

במובאה הראשונה רמב"ן מציג את הביקורת של חז"ל על התנהגותו של יעקב, שלדעתם יזם ללא צורך את המפגש עם עשיו.¹⁶ לעומת זאת בסירוב של יעקב להצעת הליווי של עשיו בסוף המפגש ראו חז"ל דגם חיובי לחיקוי בהתנהלות עם השלטונות הרומיים.¹⁷

הפן השני שציינה נחמה, אשר לפיו מעשי האבות משמשים סמל לבאות, הודגם באמצעות ההנחיה של יעקב לעבדיו להקפיד על רווחים 'בין עַדְר וּבֵין עַדְר' (בראשית לב, יז) במתנות ששיגר לעשיו. שם רמב"ן מפרש:

ורוח תשימו – כדי להשביע עינו של רשע ולתַּהוּ על הדורון. וסברו בבראשית רבא (עה, יג) שיש בזה רמז: אמר יעקב לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו של עולם, אם יהיו צרות באות על בני, לא תביא אותן זו אחר זו, אלא הַרְוַח להם מצרותיהם; עשה רמז, שיהיו המסים והארנוניות שייגבו בני עשו מזרעו בריוח והפרש בין זו לזו (רמב"ן לבראשית לב, יז).

רמב"ן פותח את דבריו בהבנה הפשוטה שהרווחים בין העדרים נועדו להרשים את עשיו ולהגדיל את הסיכוי שיתרצה ליעקב.¹⁸ לאחר מכן רמב"ן

¹⁴ ראו בראשית רבה עח, טו [מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 935]. תרגום מארמית: רבי ינאי כאשר היה עולה למלכות (רומא), היה מסתכל בזאת הפרשה, ולא היה לוקח עימו רומאים. פעם אחת לא הסתכל בה ולקח עימו רומאים, ולא הגיעו לעכו עד שמכר מעיל שלו [לשוחד].

¹⁵ על פי משנה, אבות ב, ג.

¹⁶ להלן אדון ברמיזה לעתיד שרמב"ן מוצא כאן.

¹⁷ נחמה ניתחה מקור זה בעיונים בספר בראשית, ראו ליבוביץ (לעיל, הערה 5), עמ' 260.

¹⁸ פירוש זה הביא רש"י על אתר על פי בראשית רבה וישלח עו, יז [מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 907].

מפתח את דברי המדרש שהקפדה על הרווח בין העדרים שנשלחו דורון לעשיו היא בבחינת סימן שיתרווחו צרותיהם של בניו בעתיד. חז"ל ראו בעשיו סמל לרומא, אך לאחר שהתנצרה מלכות זו הפך עשיו גם סמל לנצרות.¹⁹ כוונתם המקורית של חז"ל בהתייחסם לצרות שיבואו על ישראל ודאי הייתה לגזרות קשות המכלות את הגוף ואינן נוגסות בכיס, כפי שרמב"ן מפרש. פירושו של רמב"ן למדרש מהדק את הקשר בין הרומז לנרמז – הרווחים בין המתנות ששלח יעקב לעשיו רומזים למיסים ולארנוניות שייתנו בני יעקב לבני עשיו. ייתכן שנשמע כאן גם הד למציאות ההיסטורית שבה חי הפרשן, שהיהודים סבלו בה פחות מפגיעות בנפש אך הכביד עליהם עול מיסיו של המלך יעקב הראשון, מלך ארגון.²⁰

לדוגמה זו, הבאה במסגרת מפגשם של יעקב ועשיו, ובדומה לשאר פירושו בסצנה זו מסמלת את היחסים הקשים בין ישראל ובין רומא הנוצרית, הוסיפה נחמה גם את שני הפירושים של רמב"ן לבארות של יצחק ויעקב המבשרים את בית המקדש העתידי. כבר חז"ל ראו בשלושת העדרים על באר יעקב רמז לעלייה לרגל בשלושת הרגלים, ורמב"ן מתבסס על דבריהם:

ולרבותינו בבראשית רבא (ע, ח) גם בזה להם רמז לעתיד, כי נזדמן לו ככה שנכנס בדרך הבאר, ולא נאספו כל העדרים רק שלשה מהם, ובא בזמן שהאבן על פי הבאר והעדרים שומרים לה, וכן הענין המסופר כאן, להודיעו שיצליח בדרך הזה ויצא ממנו זרע זוכה לרמז הזה: כי הבאר ירמוז לבית המקדש, ושלושה עדרי צאן – עולי שלשה רגלים, כי מן הבאר ההוא ישקו העדרים – שמשם היו שואבין רוח הקדש, או שירמוז 'כי מציון תצא תורה' (ישעיהו ב, ג) שנמשלה למים, 'ודבר יי' מירושלם' (שם), 'ונאספו שמה כל העדרים' (להלן, ג) – באים 'מלבא חמת עד נחל מצרים' (מלכים א, ח, סה), 'וגללו את האבן [...] והשקו' (להלן, ג) – שמשם היו שואבין רוח הקדש, 'והשיבו את האבן' (שם) – מונח לרגל הבא (רמב"ן לבראשית כט, ב).

¹⁹ על זיהויים אלו ראו הלברטל (לעיל, הערה 3), עמ' 238–244, והספרות שהוא מפנה אליה שם.

²⁰ ראו: יום טוב עסיס, 'היהודים במלכות ארגוניה ובאזורי חסותה', חיים בינארט (עורך), **מורשת ספרד**, א, ירושלים, 1992, עמ' 36–80 (44).

מבארו היחידה של יעקב, הרומזת לעלייה לבית המקדש, רמב"ן מקיש לשלוש בארותיו של יצחק בגרר הרומזות לדבריו לשלושת בתי המקדש. שתי בארותיו הראשונות של יצחק, הנושאות שמות בעלי קונוטציה שלילית, מייצגות בעיני רמב"ן את שני המקדשים הראשונים שנחרבו, ואילו השלישית, הנושאת תואר חיובי, מבשרת על אודות המקדש העתידי:

ויקרא שם הבאר עשק – יספר הכתוב ויאריך בענין הבארות, ואין בפשוטי הספור תועלת ולא כבוד גדול ליצחק, והוא ואביו עשו אותם בשוה, אבל יש בדבר ענין נסתר בתוכו, כי בא להודיע דברי עתיד, כי 'באר מים חיים' (לעיל, יט) ירמוז לבית אלהים אשר יעשו בניו של יצחק, ולכן הזכיר באר מים חיים, כמו שאמר 'מקור מים חיים את יי' (ירמיהו יז, יג). וקרא הראשון עשק – ירמוז לבית הראשון, אשר התעסקו עמנו ועשו אתנו כמה מחלוקות וכמה מלחמות עד שהחריבוהו; והשני קרא שמה 'שטנה' (להלן, כא), שם קשה מן הראשון, והוא הבית השני, שקרא אותו בשמו שכתוב בו: 'זבמלכות אחשורוש בתחלת מלכותו כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלם' (עזרא ד, ו), וכל ימיו היו לנו לשטן עד שהחריבוהו, וגלינו ממנו גלות רעה; והשלישי קרא 'רחובות' (להלן, כב), הוא הבית העתידי שיבנה במהרה בימינו, והוא יעשה בלא ריב ומצה, והאל ירחיב את גבולנו, כמו שנאמר 'ואם ירחיב יי' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך',²¹ שהוא לעתיד, וכתוב בבית 'ורחבה ונסבה למעלה למעלה' (יחזקאל מא, ז), ופרינו בארץ – שכל העמים יעבדוהו שכם אחד²² (רמב"ן לבראשית כ, כ).

באמצעות מגוון המובאות מפירוש רמב"ן לסיפורי האבות הציגה נחמה את שני הפנים שזיהתה בכלל של רמב"ן 'מעשה אבות סימן לבנים' – אחד הרואה באבות דוגמה ומופת בהנהגותיהם החיוביות והשליליות וקורא לבנים לעצב את התנהגותם בהתאם, והאחר הרואה באירועי האבות הטרמה לקורות בניהם.

²¹ ראו דברים יב, כ.

²² על פי צפניה ג, ט.

שתי השגות על ההבחנות של נחמה

א. האב כדגם לחיקוי – הרחבה מעבר להגדרת הפרשן רות בן מאיר, מתלמידותיה המובהקות של נחמה, הסתייגה מן ההבחנה שיצרה נחמה בין שני ההיבטים של הכלל 'מעשה אבות סימן לבנים'. לטענתה, הפן הראשון, המייחס לכלל של רמב"ן את הכוונה שהאבות משמשים דוגמה אישית לבניהם, אינו משתמע מהצהרתו המתודית של הפרשן, אלא נחמה 'מרחיבה את תחום חלותו של כלל זה בפירושו של רמב"ן מעבר להגדרתו שלו'.²³ אומנם היא מודה: 'רמב"ן מעמידנו לעתים מזומנות על הלקח שיש ללמוד ממעשי האבות, ורואה בהם, בהנהגותיהם ובמידותיהם, דגם להזדהות ולחיקוי', אך 'לא מצינו בדבריו שגם משמעות זו כלולה בכלל "מעשה אבות סימן לבנים" כפי שטענה נחמה'.²⁴

לא מפתיע שנחמה, המורה הדגולה, פעלה להרחבת 'תחום חלותו של כלל זה מעבר להגדרתו של הפרשן' וביקשה לראות בו סימן להנהגות נכונות. הרי כמחנכת הייתה שאיפתה הגדולה לשאוב מן המקראות לקח ערכי ומוסרי ללומד. כפי שכתבה בן מאיר, רמב"ן כקודמיו אכן מוצא בסיפורי האבות לקחי מוסר לפרט: 'להודיע כי הציל הקדוש ברוך הוא את עבדו "וגאלו מיד חזק ממנו" (ירמיהו לא, י), וישלח מלאך ויצילהו';²⁵ וללמדנו עוד, שהוא לא בטח בצדקתו, והשתדל בהצלה בכל יכלתו' (רמב"ן לבראשית לב, ד); ו'להודיענו כי "קויי יי' יחליפו כח" (ישעיהו מ, לא), ויראתו תתן עז'²⁶ (רמב"ן לבראשית כט, ב). אך מטרתו החינוכית בשימוש בכלל 'מעשה אבות סימן לבנים' היא אחרת מזו שביקשה נחמה לייחס לו.

²³ בן מאיר (לעיל, הערה 2), עמ' 137. אך השוו: רות בן מאיר, "מעשה אבות סימן לבנים": אינטרפרטציות היסטוריות בפירוש הרמב"ן לתורה, **עיוני מקרא ופרשנות**, ח (תשס"ח), עמ' 551–533. שם היא לכאורה חוזרת ונדרשת לשיטתה של נחמה.

²⁴ בן מאיר (לעיל, הערה 2), עמ' 137, הערה 51. כפי שנראה בהמשך הדיון, הפירוש של רמב"ן לבראשית לג, טו: 'ורבותינו ראו עוד בזה עצה', אומנם מזמן לימוד לקח מהתנהגותם של האבות, אך אינו נכלל בשיטה הפרשנית של רמב"ן 'כל מה שאירע לאבות סימן לבנים' (רמב"ן לבראשית יב, ו).

²⁵ על פי במדבר כ, טז.

²⁶ על פי משלי יד, כו.

כפי שגיליונותיה של נחמה נועדו לתלמידים המעיינים בפרשת השבוע,²⁷ הציג גם רמב"ן את הייעוד של פירושו לתורה: 'ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר, בכתבת פירוש התורה, אבל אתנהג כמנהג הראשונים, להניח דעת התלמידים, יעפי הגלות והצרות, הקוראים בסדר בשבתות ובמועדים'.²⁸ לדבריו, פירושו נכתב למען התלמידים הסובלים את סבל הגלות ומתפנים ללימוד בימי השבת והחג שבהם קוראים בתורה. בהתאם לצרכיו של קהל זה חיבר רמב"ן פירוש רציף לכל התורה, מה שלא עשה לספרי הנביאים והכתובים.²⁹ בפירושו ביקש להניח דעתם של התלמידים ולעודדם מפני טרדות הגלות. הכלל הפרשני 'מעשה אבות סימן לבנים' שימש אחת הדרכים המרכזיות שבהן הניח רמב"ן את דעת תלמידיו. בהמשך הצהרתו המתודולוגית, שנחמה ציטטה רק את ראשיתה, רמב"ן ממשיך ומבאר את התכלית שבקביעת ה'סימן לבנים':

כי כאשר יבא המקרה לנביא משלשת האבות, יתבונן ממנו הדבר הנגזר לבא לזרעו. ודע כי כל גזרת עירין,³⁰ כאשר תצא מכח גזרה אל פועל דמיון, תהיה הגזרה מתקימת על כל פנים. ולכן יעשו הנביאים מעשה בנבואות [...] ולפיכך החזיק הקדוש ברוך הוא את אברהם בארץ, ועשה לו דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו; והבן זה. ואני מתחיל לפרש הענינים בפרט בפסוקיהם בעזרת השם (רמב"ן לבראשית יב, ו-ז).

רמב"ן משווה את מעשי האבות למעשה הסמלי של הנביא.³¹ אליבא דרמב"ן, יש בכוחו של המעשה הסמלי המתלווה לגזרה או לנבואה לקבוע בוודאות

²⁷ באתר 'גיליונות נחמה' (לעיל, הערה 4) מוסבר כי ראשיתו של מפעל הגיליונות נעוץ ברצונן של בוגרותיה של נחמה מבית צעירות מזרחי להמשיך ללמוד תורה מפיה גם לאחר שסיימו את חוק לימודיהן במוסד.

²⁸ ההקדמה לפירושו.

²⁹ מלבד פירושו לתורה חיבר רמב"ן פירוש לספר איוב בשל התמודדותו עם בעיית הגמול (ראו: חיים ד' שעוועל, כתבי רמב"ן, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט-קכח [כב], ופירוש לנבואת 'הנה ישכיל עבדי' בעקבות העיסוק בו במסגרת הפולמוס היהודי-נוצרי בברצלונה [שם, עמ' שכא-שכו]).

³⁰ על פי דניאל ד, יד.

³¹ בהמשך דבריו, שלא הובאו כאן, הוא מזכיר מעשים סמליים שעשו ירמיהו ואלישע. על כן האבות זוכים אצל רמב"ן כאן לתואר 'נביא' (כמו בתהלים קה, טו).

שהרצון האלוהי יתקיים. דברים דומים כתב רמב"ן כבר בדרשתו 'תורת ה' תמימה':

שודאי התורה אינה דברי הימים למלכי ישראל ולזולתם, ולמה האריך כל כך במעשה האבות, לאמר כמה בארות חפר יצחק (בראשית כו, יח-כב), או כל דברי יעקב עם הרועים ורחל (שם כט, ב-יב), אבל מצאתי בבראשית רבה ענין מתיר כל זה: 'כל מה שארע לאבות סימן לבנים', וכן הוא, שהיה הקב"ה רוצה להודיע לנביאיו העתיד לבא עליהם ועל זרעם, והיה מוציא הענין מן הכח אל הפועל בהם להיות שריר וקים.³²

הערובה בנוגע להתגשמותם של הייעודים המסומלים במעשי האבות חיונית לרמב"ן כדי לעודד את התלמידים יעפי הגלות והצרות בבשורת הגאולה העתידה. לאורך פירושו לסיפורי האבות רמב"ן יוצר הקבלה רחבה בין שלושת האבות ובין שלוש הגלויות שאירעו לבניהם. תמציתה של הקבלה זו מוצגת בדרשתו 'תורת ה' תמימה':

הנה מעשה אברהם כלו רמז וסימן לגלות ראשון,
ושל יצחק – לגלות בבל,
ושל יעקב – לגלותנו.³³

בעיני רמב"ן כל אחד משלושת האבות, אברהם, יצחק ויעקב, מסמל את אחת הגלויות שעברו ישראל בהתאמה: מצרים, בבל ואדום. את שתי הגלויות הראשונות רמב"ן מכנה בדרשתו בתארים אובייקטיביים: 'גלות ראשון' ו'גלות בבל'. לעומת זאת הגלות השלישית, שבה שרויים הוא ושומעי לקחו, זוכה לכינוי אישי וסובייקטיבי: 'גלותנו'. הרי גוליה הם הנמען לפרדיגמה שרמב"ן יוצר במסגרת שיטתו 'מעשה אבות סימן לבנים'.

³² יהודה מ' דביר (מהדיר ומו"ל), *דרשת תורת ה' תמימה*, ירושלים 2006, עמ' קיד. על זמנו של חיבור זה ומגמתו ראו: עודד ישראלי, 'מדרשת "תורת ה' תמימה" לפירוש התורה: אבני דרך ביצירתו של הרמב"ן', *תרביץ*, פג (תשע"ה), עמ' 163-195.

³³ דביר, שם, עמ' קטו.

במהלך פירושו רמב"ן מראה שאומנם אברהם ירד למצרים מפני רעב וסבל שם בהילקח אשתו, אך בסופו של הסיפור זכה האב לחזות בעונשו של המלך ולצאת מתחום שלטונו ברכוש גדול. כך, רמב"ן קובע, יארע גם לבניו:

ויהי רעב בארץ – הנה אברהם ירד למצרים מפני רעב לגור שם – להחיות נפשו בימי הבצרות, והמצרים עשקו אותו חנם לקחת את אשתו, והקדוש ברוך הוא נקם נקמתו בנגעים גדולים, והוציאו משם 'במקנה בכסף ובזהב' (בראשית יג, ב), וגם צוה עליו פרעה אנשים לשלחם.³⁴

נרמז אליו, כי בניו ירדו מצרים מפני רעב לגור בארץ,³⁵ והמצרים ירעו להם ויקחו מהם הנשים, כאשר אמר 'וכל הבת תחיון' (שמות א, כב), והקדוש ברוך הוא ינקום נקמתם בנגעים גדולים עד שיוציאם בכסף וזהב³⁶ ו'צאן ובקר מקנה כבד מאד' (שם יב, לח), והחזיקו בהם 'לשלחם מן הארץ' (שם, לג); לא נפל דבר מכל מאורע האב שלא יהיה בבנים (רמב"ן לבראשית יב, י).

אומנם גם יצחק נדד לגור, וסבל שם מיחסם ההפכפך של השלטונות הפלשתיים, אך בסופו של דבר הפלשתים באו אליו בברית. כך גם בניו, רמב"ן מורה, שיצאו לגלות בבל, לאחר שיחוו את כל העליות והמורדות בימי שיבת ציון יזכו בסופו של דבר לבנות את בית המקדש:

ולדעתי, נכלל עוד בענין רמיזה בעתיד [...] וירמוז לגלות בבל [...] ומתחלה אמר 'הנוגע באיש הזה ובאשתו מות יומת' (להלן, יא), ולימים חזר בו ואמר 'לך מעמנו' (להלן, טז), ואחרי כן חזרו אליו בברית;

וכן גלות בבל, גלו שם 'מפני זלעפות רעב' (איכה ה, י), ומעת היותם שם לא עבדום ולא ענו אותם,³⁷ אבל היו גדוליהם שרים במלכות,³⁸ ואחרי כן אמרו 'מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל' (עזרא א, ג),

³⁴ ראו להלן, כ.

³⁵ על פי בראשית מז, ד.

³⁶ על פי תהלים קה, לז.

³⁷ על פי בראשית טו, יג.

³⁸ ראו דניאל א ונחמיה א.

והזהירו עליהם שרי עבר הנהר והפחות, ואחרי כן בטלו הבנין, והות בטלא עד זמן ועידן,³⁹ אחרי כן חזרו ונתנו רשות בבנין, והזהירו ואמרו 'די להוון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא ומצליין לחיי מלכא ובנוהי' (עזרא ו, י)⁴⁰ (רמב"ן לבראשית כו, א).

יעקב אומנם ירד למצרים מפני הרעב, אך לאחר שהות ממושכת שם זכה לשוב, לאחר מותו, להיקבר בארץ. כמוהו, רמב"ן כותב, עתידיים גם בניו, המשולים למתים בגלות הנוכחית, לשוב ארצה בזמן הגאולה:

ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה – כבר הזכרתי (בראשית מג, יד), כי רדת יעקב למצרים ירמוז בגלות השלישית, הוא גלותנו היום ביד החיה הרביעית,⁴¹ היא רומי הרשעה, כי בני יעקב הם עצמם סבבו רדתם שם במכירת יוסף אחיהם; ויעקב ירד שם מפני הרעב, וחשב להנצל עם בנו בבית אוהב לו, כי פרעה כבן ליוסף. והיו סבורים לעלות משם בכלות הרעב מארץ כנען, כמו שאמרו: 'לגור בארץ באנו כי אין מרעה לצאן אשר לעבדיך כי כבד הרעב בארץ כנען' (לעיל, ד), והנה לא עלו, אבל ארך עליו הגלות, ומת שם ועלו עצמותיו, וזקני פרעה ושריו העלוהו ועשו עמו אבל כבד. וכן אנחנו עם רומי ואדום אחינו, הסיבוננו ביאתנו בידם, כי כרתו ברית עם הרומיים, ואגריפס המלך האחרון לבית שני ברח אליהם לעזרה, ומפני הרעב נלכדו אנשי ירושלים; והגלות ארך עלינו מאד, לא נודע קצו כשאר הגליות, ואנחנו בו כמתים, אומרים 'ישו עצמותינו נגזרנו לנו' (יחזקאל לז, יא); ויעלו אותנו מכל העמים 'מנחה ליי' (ישעיהו סו, כ), ויהיה להם אבל כבד בראותם כבודנו, ואנחנו נראה בנקמת יי', יקימנו ונחיה לפניו⁴² (רמב"ן לבראשית מז, כח).

בהקבלה זו שרמב"ן יוצר בין תולדות יעקב ובין תולדות בניו הוא נדרש לפְּרֵט שולי לכאורה בסיפור יעקב, מסע הלווייתו. כזכור, במסע ההלוויה השתתפו

³⁹ ראו עזרא ד, כד ודניאל ז, יב

⁴⁰ תרגום מארמית: שיהיו מקריבים ניחוחים לאלוה השמיים ומתפללים לחיי המלך ובניו.

⁴¹ ראו דניאל ז, ז.

⁴² על פי הושע ו, א.

לא רק בני יעקב אלא גם 'כָּל עֲבָדֵי פְּרַעָה זִקְנֵי בֵּיתוֹ וְכָל זִקְנֵי אֶרֶץ מִצְרַיִם' (בראשית נ, ז). הלוויית יעקב מתוארת אירוע רב רושם: 'וַיַּעַל עִמּוֹ גַם רֶכֶב גַּם פָּרָשִׁים וַיְהִי הַמַּחְנֶה כְּבָד מְאֹד [...] וַיִּסְפְּדוּ שָׁם מִסְפַּד גָּדוֹל וְכָבֵד מְאֹד' (שם, ט-י), עד שהכנעני בארץ מצהיר על אודותיו: 'אֲבָל כְּבָד זֶה לְמִצְרַיִם' (שם, יא).

רמב"ן מוצא בתיאור הלווייתו של יעקב בשורה הנוגעת לגורל האומות בעת הגאולה השלישית: 'ויהיה להם אבל כבד בראותם כבודנו, ואנחנו נראה בנקמת ה', יקימנו ונחיה לפניו'.⁴³ כמו בדרשתו, שוב רמב"ן פונה לקהל קוראיו, שהוא מבקש לעודד, בלשון נוכחים ובכינויי שייכות ברבים: 'כבודנו... אנחנו... נראה... יקימנו... ונחיה'.⁴⁴ רמב"ן מבשר את קוראיו שכפי ששיבתו של יעקב ארצה הייתה מלווה באבלות של המצרים, כך תהיה גאולתם של ישראל כרוכה באבלם של הנוצרים.

האמונה הנוצרית מתבססת על שפלותם של ישראל בגלות, המעידה לטענתם על העברת הבחירה מישראל אליהם. בזמן הגאולה, רמב"ן כותב, כשתברר טעותם, הם ימצאו במבוכה גדולה. לא במקרה רמב"ן חותם פירוש זה בשיבוץ: 'יְחִינּוּ מִיָּמִים בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יִקְמְנוּ וְנַחֲיָה לְפָנָיו' (הושע ו, ב), המתפרש על שני המקדשים שחרבו ועל השלישי שייבנה בעתיד (רש"י על אתר), ולשתי הגלויות ממצרים ומבבל וזו השלישית שממנה לא נגלה עוד (מובא ברד"ק על אתר). תבנית משולשת זו של אבות כנגד גלויות, וגם שאר פירושו של רמב"ן על דרך 'סימן לבנים', מבשרים את גאולתם העתידית של ישראל.

שורשי מגמתו של רמב"ן לשגר לקוראיו דרך מעשי האבות הבטחת גאולה ובשורת נחמה מצויים במדרש שעליו ביסס את דרך פרשנותו. מדרש

⁴³ על פי הושע ו, א.

⁴⁴ על השימוש של רמב"ן בסגנון רטורי זה במהלך פירושו ראו: Bernard Septimus, 'Open Rebuke and Concealed Love, Nahmanides and the Andalusian Tradition', Isadore Twersky (ed.), *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban): Explorations in his Religious and Literary Virtuosity*, Cambridge Mass. 1983, pp. 11–34 (26).

תנחומא מציג עשר הקבלות בין אברהם לבניו. האחרונה, החושפת את מגמתן של כל ההקבלות שלפניה, מבשרת את ישועת ישראל מאויביהם:

אמר רבי יהושע דסכנין סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו אירע לבניו, כיצד [...] מה אברהם יצא הקב"ה ונלחם בשונאיו שנ' 'מי העיר ממזרח צדק יקראוהו לרגלו יתן לפניו גוים ומלכים ירד יתן כעפר חרבו כקש נדף קשתו' (ישעיהו מא, ב), אף כך עתיד הקב"ה לעשות לבניו שנאמר 'ויצא ה' ונלחם בגוים ההם כיום הלחמו ביום קרב' (זכריה יד, ג).⁴⁵

רמב"ן, בן ספרד הנוצרית, מיקד את פרשנותו על דרך 'סימן לבנים' ביחסי יעקב ועשיו הרומזים ליחסי ישראל והנצרות. על כן המפגש בין יעקב לעשיו הוא הטעון ביותר בפרשנות מסוג זה.⁴⁶ עם זאת לא נעלם מעיני רמב"ן השעבוד של אחיו בארצות ישמעאל.⁴⁷ רמב"ן ראה ביחסים המתוחים בין שרי להגר סמל ליחסי ישראל עם האסלאם. הכתובים עצמם עיצבו יחס של 'מידה כנגד מידה' בין עינויה של הגר בידי שרה ובין הבשורה שקיבלה מאת המלאך באמצעות החזרה על השורש ענ"ה: 'וְתַעֲנֶנָּה שְׂרֵי וְתִבְרַח מִפְּנֵיהָ [...] וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאכֶּה ה' שׁוֹבֵי אֶל גְּבֻרָתְךָ וְהַתְּעַנִּי תַחַת יְדֶיךָ [...] וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאכֶּה ה' הִנֵּךְ הָרָה וַיִּלְדֶּת בֶּן וְקָרָאת שְׁמוֹ יִשְׁמָעֵאל כִּי שָׁמַע ה' אֶל עֲנִיךָ' (בראשית טז, ו-יא).

בפירושו לפסוקים אלה רמב"ן מחקה את החזרה הרטורית שבמקרא ומרחיב אותה:

⁴⁵ מדרש תנחומא לך לך, ט [מהדורת וילנה, עמ' 54].

⁴⁶ עמוס פונקנשטיין עמד על הזיקה של שיטת הפרשנות של רמב"ן לפרשנות הטיפולוגית הנוצרית (עמוס פונקנשטיין, פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן: תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל אביב תשנ"א, עמ' 157-179), והלברטל וגם האס עמדו על הפן הפולמוסי שבו (הלברטל [לעיל, הערה 3], עמ' 223-224; האס [לעיל, הערה 3]).

⁴⁷ אומנם רמב"ן ניהל ויכוח חריף עם ראב"ע בנוגע לזהותה של המלכות הרביעית שתמלך בעולם עד בוא המשיח: ראב"ע זיהה אותה עם האסלאם, אך רמב"ן תמך בתפיסת חז"ל שזיהתה אותה עם הנצרות. ראו פירושו לבמדבר כד, כד.

ותענה שרי ותברח מפניה – חטאה אמנו **בענוי** הזה, וגם אברהם בהניחו לעשות כן, וישמע ה' אל **עניה**, ונתן לה בן שיהא פרא אדם, **לענות** זרע אברהם ושרה בכל מיני **הענוי** (רמב"ן לבראשית טז, ו). שובי אל גברתך **והתעני** תחת ידיה – צוה אותה לשוב ולקבל עליה ממשלת גברתה. רמז כי לא תצא לחפשי ממנה, כי בני שרה ימשלו בזרעה לעולם (שם, ט).

כמו בפירושו למעשיהם של שלושת האבות, לדעת רמב"ן גם יחסי שרה והגר רומזים בתחילה לשעבודם של ישראל אך נושאים בשורת ישועה בסופם. הסבל של ישראל תחת יד האסלאם כרוך בחטאי האבות (והאימהות), ואלו המיטו אסון על בניהם.⁴⁸ באופן דומה רמב"ן מציג את גלויות ישראל במצרים ובאדום. כבר התוודענו לכך שדעת חז"ל לא הייתה נוחה מיוזמתו של יעקב למפגש עם עשיו, ובעקבותיהם רמב"ן קובע: 'ועל דעתי, גם זה ירמוז כי אנחנו התחלנו נפילתנו ביד אדום כי מלכי בית שני באו בברית עם הרומיים' (שם לב, ד).⁴⁹

גם את גלות מצרים רמב"ן תולה בחטאו של אברהם: 'ודע, כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה, שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו [...] גם יציאתו מן הארץ שנצטוו עליה מתחלה מפני הרעב – עון אשר חטא⁵⁰ [...] ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה, במקום המשפט שמה החטא⁵¹ (שם יב, י). עם זאת רמב"ן מראה שבכל השעבודים והגלויות לאחר ריצוי העונש זוכים הבנים לגאולה – ממצרים, מאדום וגם מישמעאל: 'כי בני שרה ימשלו בזרעה לעולם'. אם כן, רמב"ן מוצא דרך 'להניח דעת התלמידים יעפי הגלות והצרות' גם בארצות הישמעאלים.

⁴⁸ תפיסה דומה נמסרה מפי רבי מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג (מהר"ם); ראו: יעקב גליס, **תוספות השלם**, ב, ירושלים תשע"ד, עמ' 78, וכן בפירוש הקצר של בעל הטורים.

⁴⁹ ראו גם רמב"ן לבראשית מז, כח; רמב"ן לויקרא כו, טז.

⁵⁰ על פי הושע יב, ט.

⁵¹ על פי קהלת ג, טז.

מבשורת הנחמה של רמב"ן על גלות ישמעאל נשוב עתה לנחמה ליבוביץ. בעיונה 'ותענה שרי – ותברח מפניה'⁵² בחרה נחמה ליטול מפירוש רמב"ן רק את המחצית הראשונה של דבריו, פירושו לפסוק ו, את דברי התוכחה בלא בשורת הנחמה שבפירושו לפסוק ט. לדברי הביקורת של רמב"ן הצמידה את פירוש רד"ק בכותבה 'ובדומה לו יאמר גם הרד"ק'.⁵³ ואלו דברי רד"ק שם:

ולא נהגה שרי בזה לא מדת מוסר ולא מדת חסידות. לא מוסר, כי אע"פ שאברהם מחל לה על כבודו ואמר לה: עשי לה הטוב בעיניך, היה ראוי לה למשוך את ידה לכבודו ולא לענותה; ולא מדת חסידות ונפש טובה, כי אין ראוי לאדם לעשות כל יכלתו במה שתחת ידו [...]; וזה שעשתה שרי לא היה טוב בעיני האל, כמו שאמר המלאך להגר 'כי שמע יי' אל ענייך' (להלן, יא), והשיב לה ברכה תחת עניה [...]. וכל זה הספור נכתב בתורה, לקנות אדם ממנו המדות הטובות ולהרחיק הרעות (רד"ק לבראשית טז, ו).

אומנם שני הפרשנים שותפים בביקורת הנוקבת שהם מותחים על שרה, אך מגמתם שונה לחלוטין; גערותו של רמב"ן משמשת אכסדרה לבשורת גאולה: כשם שהתרגש על ישראל השעבוד בשל מעשי האבות (והאימהות) כך גם בוא תבוא הישועה בעקבות מעשיהם.⁵⁴ לעומת זאת על פי רד"ק הוקעת מעשיה של שרה אינה בבחינת תחנת ביניים בדרך לבשורה הטובה אלא זוהי מטרת הכתובים עצמם כדי 'לקנות אדם ממנו המדות הטובות ולהרחיק הרעות'.

בפירושו ה'קטוע' של רמב"ן, וכן בפירושו השלם של רד"ק, השתמשה נחמה כבמצע למסר שביקשה להוציא מן המקראות:

⁵² ליבוביץ (לעיל, הערה 5), עמ' 109–112.

⁵³ שם, עמ' 111.

⁵⁴ דומה שאין הצדק עם בן מאיר, הכותבת על מגמתו של הכלל 'מעשה אבות סימן לבנים': 'עיקר עיסוקו של רמב"ן בנושאים היסטוריוסופיים כמו התאודיצאה וצידוק הדין' (בן מאיר [לעיל, הערה 23], עמ' 549). נראה יותר שפירושו על דרך הסימן לבנים 'הם נושאים בשורה לעתיד, מפחים תקווה ומאירים את אפלתם של יגיעי הגלות והצרות' (שם). עובדה היא שבפרשנותו הטיפולוגית של רמב"ן צידוק הדין מצוי כשלב התחלתי לפני בשורת הגאולה.

אולי רצתה התורה ללמדנו, כי המתמתח מעל לקומת אנוש ומקבל על עצמו משימות שמעל לכוחו – ייטיב לשאול עצמו תחילה, אם יוכל לעמוד בהן עד הסוף. שאם לא כן, מוטב לו לאדם שיחיה לפי כחותיו ולפי הנדרש ממנו, כי אם רגע יעלה מעלה ביכולת היותר ובהבאת קרבן ובכבישת כל יצר אנושי וכל מאוייו – הן אם לא יוכל גם לשהות על אותם רוכסי ההרים שאליהן טיפס והגיע לרגע, סכנה שיפול מטה מטה בהרבה ממה שהיה בזמן היותו במישור [...] הן לו לא רצתה שרי לכבוש יצרה, להתגבר על כל רגש ושמן של קנאה בצרתה, לו לא העפילה לדרגה על אנושית זו – לא נפלה לחטא של 'וְתַעֲנֶנָּה שְׂרִי' – ולא היה נולד מי שהוא ובניו הנם רצועת מרדות לישראל עד היום הזה. אולי!?!⁵⁵

הלקח האישי שנחמה מפיקה מנוסח בחריפות רבה.⁵⁶ אומנם היא אינה מתעלמת מן המשמעות הסמלית ההיסטורית של המאבק בין שרה להגר, אך ברי ששאיפתה המרכזית היא לראות במעשה האבות דוגמה ומופת לאדם הפרטי. על כן היא מבכרת את ההטפה הפרטית העולה מפירוש רד"ק על הבשורה הלאומית שאליה חתר רמב"ן. נחמה אומנם משלבת ציטוט חלקי מפירוש רמב"ן, אך בכך היא שוב מוכיחה את טענתה של תלמידתה שהיא שמה בפי רמב"ן דברים שלא נתכוון לאומרם.⁵⁷

ב. סמל היסטורי – מעשה ה' ומעשה האב

נחמה כאמור הבחינה בין ההיבט האחד בכלל 'מעשה אבות סימן לבנים', שבו 'המעשה הוא מעשה שעשהו האב – והאב משמש כאן דוגמה לבנים', ובין ההיבט האחר, שבו 'המעשה הוא מעשה שאירע לאב וההשגחה היא שכוונה אותו שיהא סימן לבנים'.⁵⁸ ההיבט הראשון, כפי שהצגנו לעיל, כנראה

⁵⁵ ליבוביץ (לעיל, הערה 5), עמ' 111.

⁵⁶ סוגיית העקרות לא הייתה רחוקה מעולמה האישי של נחמה. ראו: חיותה דויטש, **נחמה: סיפור חייה של נחמה ליבוביץ**, תל אביב 2008.

⁵⁷ נחמה גם חותמת את עיונה בפירוש רמב"ן בנוגע לנודרי נדרים שאינם יכולים לעמוד בנדרם: 'ולא יחשבו בלבם ולא דעת ולא תבונה לאמר (על פי ישעיהו מד, יט): אולי לא תמצא ידי להשלים כל אלה? אבל יחשוב, כי הרצון אשר היה לו בעת נדרו יחשב לו לטובה' (רמב"ן לדברים כג, כב). בכך היא מבקשת שוב לתמוך את לקחה האישי בדברי רמב"ן.

⁵⁸ עלון ההדרכה לגיליון לפרשת וישלח שנת תשכ"ח, המובא בפתח הדברים.

לא עלה על ליבו של רמב"ן. אך מה בנוגע להיבט השני? האם אכן, כדברי נחמה, הוא מובחן מן ההיבט הראשון בכך שהוא אינו מתמקד במעשהו הרצוני של האב אלא בהשגחה המכוונת את מעשיו?

צדקה נחמה שעל פי רוב מעשי האבות המשמשים סימן לבנים מתוארים בפירוש רמב"ן מכוונים מעם ההשגחה. כך עולה מן ההצהרה המתודית: 'ולפיכך החזיק הקדוש ברוך הוא את אברהם בארץ, ועשה לו דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו' (רמב"ן לבראשית יב, ו-ז). מלשון רמב"ן נראה שהקב"ה הוא היוזם את האירועים ולא האב, ואף נראה שהאב אינו מודע כלל בשעת מעשה להשפעת ההתרחשויות על גורל בניו. חוסר מודעותו של האב מוצג בבירור בדברי רמב"ן על אודות אברהם בדרשתו 'תורת ה' תמימה':

ודע כי אברהם אבינו חטא בשוגג כשאמר לשרה 'אמרי נא אחתי את' (בראשית יב, יג), כי היה לו לבטח בבוראו ולא למסר אשתו לגלוי עריות, ועל כן נגזר עליו שישתעבדו בניו ארבע מאות שנה, ואברהם לא הבין על מה נענש, שחזר ועשה כן עם אבימלך (שם כ, ב).⁵⁹

רמב"ן טוען שאילו ידע אברהם שירידתו למצרים (בראשית יב, י ואילך) נתפסת חטא שעליו ייענשו בניו, ודאי לא היה חוזר על שגגתו שנית בהליכתו לגרר (בראשית כ). חזרתו על אותה התנהגות מעידה על חוסר מודעותו להשלכות של מעשיו. גם מרבית לשונותיו של רמב"ן במהלך פירושו על דרך 'סימן לבנים' מורות שהאב אינו מודע בשעת המעשה להשפעות שתהיינה למעשיו בעתיד, אלא הקב"ה הוא שמוליך את האב באותם נתיבים הסוללים את מסעם ההיסטורי של הבנים.⁶⁰ אך דווקא הפירוש העיקרי שבחרה נחמה כדי להדגים את ההיבט השני, שבו 'המעשה הוא מעשה שאירע לאב וההשגחה היא שכוונה אותו שיהא סימן לבנים', הוא בבחינת היוצא מן

⁵⁹ דביר (לעיל, הערה 32), עמ' קיד.

⁶⁰ ראו על כך בהרחבה: Miriam Sklarz, 'From Divine Directive to Human Legacy – Transition in the Course of Nahmanides' Typological Exegesis of the Patriarchal Narratives', *Jewish Studies*, 14 (2018), pp. 1–15

הכלל בפירוש רמב"ן, שכן במהלכו ההשגחה אינה מתוארת כזו המכוונת את מעשי האב אלא האב עצמו:

אמר יעקב לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, אם יהיו צרות באות על בני, לא תביא אותן זו אחר זו, אלא הַרְוַח להם מצרותיהם; **עשה רמז**, שיהיו המסים והארנוניות שיגבו בני עשו מזרעו בריוח והפרש בין זו לזו (רמב"ן לבראשית לב, יז).

מיוחד הוא יעקב מהאבות בפירוש רמב"ן, שמצטייר לעיתים כנוטל לידי את המושכות כביכול מידיה של ההשגחה, ומכוון בעצמו ובמודע את מעשיו לטובת בניו בעתיד.⁶¹ יעקב אינו היחיד המתואר 'נוטל את החוק לידיים' ועושה בו כבתוך שלו אלא גם משה. משה אומנם אינו נמנה עם שלושת האבות, אך בשל מלחמתו נגד עמלק, שהוא מזרע עשיו (בראשית לו, יב), משה הופך לשותפו של האב השלישי במלחמתו באחיו. במלחמת עמלק משה אינו מסתפק בלוחמה הקונוונציונלית בהנהגתו של יהושע בן נון אלא מלווה אותו בנשיאת כפיו אל על (שמות יז, י-יב). רמב"ן תולה את מאמציו החריגים של משה במלחמה זו ברצונו ליצור במעשיו הוא, במודע ובמכוון, סימן טוב לבניו:

כי המלחמה מן המשפחה הזאת היא הראשונה והאחרונה לישראל, כי עמלק מזרע עשו,⁶² וממנו באה אלינו המלחמה בראשית הגוים,⁶³ ומזרעו של עשו היה לנו הגלות והחרבן האחרון, כאשר יאמרו רבותינו,⁶⁴ שאנחנו היום בגלות אדום; וכאשר ינוצח הוא ויחלש, הוא ועמים רבים אשר אתו,⁶⁵ ממנו נָשַׁע לעולם, כאשר אמר 'ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה' (עובדיה א, כא). והנה, כל אשר עשו משה ויהושע עמהם בראשונה, יעשו אליהו ומשיח בן יוסף עם זרעם; **על כן התאמץ משה בדבר** (רמב"ן לשמות יז, ט).

⁶¹ ראו גם פירושי רמב"ן לבראשית כה, כג; שם מח, כב.

⁶² ראו בראשית לו, יב.

⁶³ על פי במדבר כד, כ.

⁶⁴ ראו בבלי, גיטין נז ע"ב.

⁶⁵ על פי יחזקאל לח, כב.

התגברותו של משה על עמלק היא שתוודא את הכרעתו של זרע עשיו בידי המשיח לעתיד לבוא. כמו בפירושי רמב"ן לסיפורי האבות, גם ה'סימן' שמשה עושה נושא בשורת גאולה.

הקבלה רחבה בין מעשיו של משה למעשיו של המשיח העתידי הציג רמב"ן לפני המלך יעקב הראשון מלך ארגון ואנשי הכמורה בוויכוח ברצלונה (1263), שבמהלכו הגן רמב"ן על היהדות מפני טענות הכנסייה שהמשיח כבר בא:

ומשה עשה יותר ממנו, שעמד בשפלותו כנגד פרעה המלך הגדול והרשע, ולא נשא לו פנים במכות גדולות שהכהו, והוציא ישראל מידו [...] והמשיח יעשה יותר מכלם [...] ויבא ויצוה לאפיפיור ולכל מלכי העמים בשם האל, שלח עמי ויעבדני. ויעשה בהם אותות ומפתים גדולים ורבים ולא יירא מהם כלל, והוא יעמוד בעירם רומא עד שיחריב אותה. [...] ואחרי כן יקבץ נדחי ישראל אל מדבר העמים [...] ויביא ישראל לאדמתם כענין שעשה משה רבינו ע"ה הגואל הראשון.⁶⁶

נשוב עתה להבחנתה של נחמה בנוגע להשגחה המכוונת את מעשה האב כדי שישמש 'סימן לבנים', ונדייק ונאמר שלצד הדגם הרווח בפירוש רמב"ן, שבו ההשגחה היא המכוונת את מעשי האב ואת האירועים המתרגשים עליו, דמויותיהם של יעקב ומשה מעוצבות כמכוונות את מעשיהן בעצמן וביזמתן כדי להקל מעל בניהן את עול הגלות ולהבטיח את הגאולה. מודעותם ופעלתנותם של האבות יעקב ומשה למען יעפי הגלות השלישית יש בהן כדי לעודד את רוחם ולבצר את אמונתם של הבנים.

סוף דבר

בהצבתה את פרשנות המקרא במרכזו של התהליך הלימודי סללה נחמה ליבוביץ את הדרך לבחינת הפרשנות כשיטה המעידה על מגמותיו של הכותב. במאמר זה בחנו את שני הפנים שראתה נחמה בשיטה הפרשנית של רמב"ן 'מעשה אבות סימן לבנים'.

⁶⁶ שעוועל (לעיל, הערה 29), א, עמ' שיב-שיד. ראו גם בפירוש לנבואת 'הנה ישכיל עבדי', שם, עמ' שכב-שכג.

אשר לפן הראשון, שבו ראתה באב דוגמה ומופת ליחיד ולרבים במעשיו החיוביים והשליליים, הראינו שמגמת רמב"ן בנוקטו כלל זה הייתה בראש ובראשונה לאומית ולא אישית. לפיכך, תכליתו של רמב"ן לא הייתה להרבות בתוכחה אלא לבשר בשורת נחמה לאומה על הגאולה העתידה.

כדי להשיג את ייעודו, וכאן אנו פונים להיבט השני שציינה נחמה, לא הסתפק רמב"ן בהפקדת המנגנון של 'מעשה אבות סימן לבנים' בידי ההשגחה כדי שזו תביא על ישראל (באמצעות מעשי האבות) את ייעודיו הטובים, אלא אף הציג את האבות כנוטלים כלל זה בידיהם ופועלים באמצעותו בנחישות ובמסירות כדי להביא בשורה טובה לבניהם.

הנה יצאנו בעקבות נחמה לבחון את הכלל 'מעשה אבות סימן לבנים' בפירוש רמב"ן, ופגשנו בנחמה שבא לבשר כלל זה.